

ΛΟΓΟΣ ΠΡΟΟΙΜΙΑΚΟΣ

Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση τοῦ 1821 δὲν ὑπῆρξε ἓνα αἰφνίδιο γεγονός στὸ ἱστορικὸ γίγνεσθαι τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, ἀλλὰ συνιστᾷ τὴν κορυφαία ἀπόληξη μακρόχρονων πνευματικῶν, πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν ἐγχειρημάτων κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ὀθωμανικῆς κατάκτησης καὶ τῆς δύστηνης διαβίωσης τῶν Ἑλλήνων ὑπὸ τὸν τουρκικὸ ζυγὸ¹. Ἀπὸ τὶς ἀπαρχές τῆς περιόδου ποὺ ἐγκαινιάζεται μὲ τὴν πτώση τῆς Κωνσταντινούπολης (1453) καὶ τὴν βαθμιαία ὑποδούλωση τῶν ἑλληνικῶν περιοχῶν οἱ Ἑλληνες λόγιοι τοῦ 15^{ου} καὶ τοῦ 16^{ου} αἰῶνος [Ἀνδρόνικος Κάλλιστος (1400-1486), Βησσαρίων (1403-1472), Ἰανὸς Λάσκαρις (1445-1534), Μάρκος Μουσούρος (1470-1517), Ἀντώνιος Ἐπαρχος (ca. 1491-post 1568)] ἐπιχείρησαν μὲ Ἐκκλήσεις στοὺς Εὐρωπαίους ἡγεμόνες καὶ τεκμηριωμένα ἱστοριοπολιτικὰ Ὑπομνήματα νὰ πείσουν τὶς εὐρωπαϊκὲς αὐλές καὶ τὸν Πάπα νὰ ἀναλάβουν ἐκστρατεία γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ τῶν Ἑλληνικῶν ἐδαφῶν². «Νῦν γάρ» ἐπισημαίνει ὁ Κάλλιστος, διερμνεύοντας τὶς ἀπόψεις τῶν λογίων τῆς συγκεκριμένης περιόδου, «ἡ κοινὴ τῶν Ἑλλήνων Ἔσθια, ἡ διατριβὴ των Μουσῶν, ἡ τῆς ἐπιστήμης ἀπάσης διδάσκαλος, ἡ τῶν πόλεων βασιλὶς, ἑάλω...»³ καὶ στὴν ἴδια συνοχὴ ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης (1420-1478) ἀπευθυνόμενος (1468/1469) στὸν Γερμανὸ Αὐτοκράτορα Φρειδερίκο τὸν Γ΄ τὸν καλεῖ νὰ ἀναλάβει πρωτοβουλίες ἐναντίον των Τούρκων, ἔτσι ὥστε νὰ ἐπανεγκατασταθεῖ «τὸ πανταχοῦ γῆς διεσπαρμένον γένος ἡμῶν τῆ πατρίδι, τὸ ποτε μὲν ὑψηλότατον καὶ σοφώτατον, νῦν δὲ ἐξουθενημένον καὶ ταπεινότατον»⁴.

Στὸ πλαίσιο τοῦ γεωπολιτικοῦ χάρτη τῆς ἐποχῆς καὶ τῶν πολυειδῶν συμφερό-

¹ Βλ. ἐνδεικτ., Διονύσιος Ζακυνθινός, *Ἡ Τουρκοκρατία. Εἰσαγωγή εἰς τὴν νεωτέραν ἱστορίαν τοῦ Ἑλληνισμοῦ*, Ἀθῆναι, 1957· Γεώργιος Θ. Ζώρας, *Περὶ τὴν Ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως*, Ἀθῆναι, 1959· Ἀπόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ. Α΄ Ἀρχές καὶ διαμόρφωσή του*, Θεσσαλονίκη, 1961.

² Μ. Ι. Μανούσακας, *Ἐκκλήσεις (1453-1535) τῶν Ἑλλήνων λογίων τῆς Ἀναγέννησης πρὸς τοὺς ἡγεμόνες τῆς Εὐρώπης γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδος*. Λόγος ἐκφωνηθεὶς τὴν 25ην Μαρτίου 1963 εἰς τὴν Μεγάλην Αἴθουσαν τῶν Τελετῶν, Θεσσαλονίκη, 1965, σσ. 5 κ.έ.

³ Ἀνδρόνικος Κάλλιστος, «Μονωδία ἐπὶ τῆ δυστυχεῖ Κωνσταντινουπόλει», στό: Σπυρίδων Λάμπρος, «Μονωδίαὶ καὶ θρῆνοι ἐπὶ τῆ ἀλώσει τῆς Κωνσταντινουπόλεως», *Νέος Ἑλληνομῆμων* 5 (1908), σσ. 203-208.

ντων τῶν Ἡγετῶν τῆς Δύσεως καὶ τοῦ Πάπα οἱ Ἐκκλήσεις (μὲ κορυφαῖες τὶς Ἐπιστολὲς τοῦ Βησσαρίωνος⁵, τὴν Ὑποτύπωσιν τῆς Ὄτομάνων τυραννίδος καὶ ποίῳ δεῖ τρῶπι ταύτην καταστρέφασθαι (1538/1539) καὶ τὸν Θρηῖνον εἰς τὴν Ἑλλάδος καταστροφὴν (1544) τοῦ Ἐπάρχου⁶, καθὼς καὶ τὴν Ὡδὴν εἰς Πλάτωνα (1513) τοῦ Μουσοῦρου⁷, δὲν προκάλεσαν τὰ ἐπιθυμητὰ γιὰ τοὺς συντάκτες τους ἀποτελέσματα καὶ ἡ θρηνητικὴ καὶ ἐσατολογικὴ γραμματεία, καθὼς καὶ ἡ σύστοικη Χρησιμολογία⁸, γιὰ τὸ ὄραμα τῆς ἀπελευθέρωσης μεταστοιχειώθηκε σὲ αὐτόβουλη ἀνάληψη τῆς εὐθύνης γιὰ τὴν παιδεία τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τὸν φωτισμὸ τῆς συνείδησης τῶν Νεοελλήνων.

Τὸ γεγονός ὅτι παραχωρήθηκαν προνόμια στὸ ἐκκλησιαστικὸ πεδίο εἶχε ἀνα-

⁴ Μιχαὴλ Ἀποστόλης, «Προσφώνημα», στό: Βασίλειος Λαοῦρδας, «Ἡ πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Φρειδερίκον τὸν Τρίτον ἐκκλησις τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη», στό: *Γέρας Ἀντωνίου Κεραμοπούλου*, Ἀθήναι, σσ. 516-527· πβ. Μ. Ι. Μανούσας, *Ἐκκλήσεις (1453-1535) τῶν Ἑλλήνων λογίων*, σ. 14.

⁵ Μ. Ι. Μανούσας, *Ἐκκλήσεις (1453-1535) τῶν Ἑλλήνων λογίων τῆς Ἀναγέννησης πρὸς τοὺς Ἡγεμόνες τῆς Εὐρώπης γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδος*, σσ. 9-12, ὅπου καὶ μετάφραση ἀπὸ τὰ λατινικὰ τῆς Ἐπιστολῆς τοῦ Βησσαρίωνος πρὸς τὸν Δούκα τῆς Βενετίας Foscarini (13 Ἰουλίου 1453). Γιὰ τὶς φιλοσοφικὲς ἀπόψεις τοῦ Βησσαρίωνος βλ. Κώστας Θ. Πέτσιος, *Ἡ περὶ Φύσεως συζήτηση στὴ Νεοελληνικὴ Σκέψη. Ὁψεις τῆς φιλοσοφικῆς συζήτησης ἀπὸ τὸν 15^ο ὡς τὸν 19^ο αἰῶνα*, Ἰωάννινα, ³2016, σσ. 28 κ.έ.

⁶ Γιὰ τὸν Ἐπαρχο βλ. Ἑλλη Γιωτοπούλου-Σιαλιάνου, *Ἀντώνιος ὁ Ἐπαρχος. Ἐνας Κερκυραῖος Οὐμανιστὴς τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνα*. Διδακτορικὴ Διατριβή. Ἀθήνα, 1978, ἰδ., σσ. 167-194. Ἡ σ. ἐκδίδει καὶ σχολιάζει τὸ κείμενο τῆς Ὑποτυπώσεως, ὁ.π., σσ. 239-267.

⁷ Βλ. Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique [...], aux XV- XVI e siècles*, Tome I, Paris, 1885, σ. CXVI· πβ. Γ. Μ. Σηφάκης, «Μουσοῦρου τοῦ Κρητὸς ποίημα εἰς τὸν Πλάτωνα», *Κρητικὰ Χρονικὰ* 8 (1954), σσ. 366-388. Νεοελληνικὴ μετάφραση σὲ καθαρεύουσα δημοσιεύεται ἀπὸ τὸν Ἡλία Π. Βουτιερίδη, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ ΙΕ' αἰῶνος μέχρι τῶν νεωτάτων χρόνων*. Τόμος Α', Ἀθήναι, 1924, σσ. 282-286. Ἐκτενῆ ἀποσπάσματα σὲ δημοτικὴ γλῶσσα παραθέτει ὁ Μ. Ι. Μανούσας, *Ἐκκλήσεις (1453-1535) τῶν Ἑλλήνων λογίων τῆς Ἀναγέννησης πρὸς τοὺς Ἡγεμόνες τῆς Εὐρώπης γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδος*, σσ. 18-20. Βλ. καὶ τὴν ἀπόδοση τοῦ Ἀντώνη Πάρδου, «Μάρκου Μουσοῦρου τοῦ Κρητὸς Ὡδὴ στὸν Πλάτωνα», *Νέος Ἐρμῆς ὁ Λόγιος* 11 (2015), σσ. 114-125.

⁸ Ἀστέριος Ἀργυρίου, *Les exegeses grecques del' Apocalypse à l' époque turque (1453-1821)*, Thessaloniki, 1982· βλ. καὶ τὴ μετάφραση τῶν σσ. 93-113 του συγκεκριμένου βιβλίου: Ἀστέριος Ἀργυρίου, «Ἐσατολογικὴ Γραμματεία καὶ σκέψη κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας», *Θεολογία ΝΘ'* (1988), σσ. 7-21· τοῦ ἰδίου, «Ἡ ἀπελευθέρωση τῶν Ἑλλήνων καὶ ὁ ἐσατολογικὸς ρόλος τῆς Ρωσίας καὶ τῆς Γαλλίας μέσα στὸ ἐρμηνευτικὸ ἔργο τοῦ Θεοδωρήτου Ἰωαννίνων (περ. 1740-1823)», στό: *Καιρός. Τιμητικὸς Τόμος στὸν Ὁμότιμο Καθηγητὴ Δαμιανὸ Αθ. Δόϊκο*, Θεσσαλονίκη, σσ. 11-24.

πόφευκτα θετικές επενέργειες στὸν κοινωνικό, οἰκονομικό και γενικότερα στὸν πολιτιστικό βίον τῶν ὑπόδουλων Ἑλλήνων, οἱ ποικίλες διαφωνίες τῶν ὁποίων ρυθμιζόταν ἀπὸ τὸ Βυζαντινὸ Δίκαιο⁹, ὅπως κωδικοποιήθηκε στὸ *Σύνταγμα κατὰ Στοιχεῖον* τοῦ Ματθαίου Βλαστάρη (1334/1335) καὶ τὴν *Ἐξάβιβλον* τοῦ Κωνσταντίνου Ἀρμενόπουλου (1344/1345)¹⁰. Οἱ πολύτροπες ἀποκρυσταλλώσεις τῶν ἐπιμέρους διατάξεων τῶν ἀνωτέρω κειμένων σὲ *Νομοκάνονες* τῆς περιόδου τῆς Τουρκοκρατίας ἀντλοῦν ἐπίσης ἀπὸ τὸ *Νόμιμον* τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ (1560) καὶ τὴν *Βακτηρία τῶν Ἀρχιερέων* ποῦ συνέθεσε ὁ Ἀρχιμανδρίτης Ἰωαννίνων Ἰάκωβος το 1645¹¹. Μὲ τὴν παρέλευση τοῦ χρόνου καὶ κυρίως μετὰ τὴν Συνθήκη τοῦ Κάρλοβιτς (26 Ἰανουαρίου 1699) ἀνάμεσα στὶς εὐρωπαϊκὲς δυνάμεις καὶ τὴν Τουρκία ὁ καθημαγμένος ἀπὸ τὰ πολύμορφα δεινὰ Ἑλληνισμός, -δηώσεις, αἰχμαλωσίες, ἐξισλαμισμοί-, παρουσιάζει σημεῖα πνευματικῆς ἀνάκαμψης μὲ εὐκρινὴ τὴν παρουσία τους στοὺς τομεῖς τῆς Τέχνης, στὰ ἴχνη τῆς βυζαντινῆς εἰκονογραφίας¹², τῆς Οἰκονομίας καὶ τῆς Παιδείας, ἡ ὁποία μέσω τῶν ἐπικοινωνιακῶν διαύλων μὲ τὴν Ἰταλία, κυρίως τὴ Βενετία, τὴν Ρώμη καὶ τὴν Πάδοβα, ἀναπτύσσεται σὲ πολλὲς πνευματικὲς ἐστίες τοῦ Ἑλληνισμοῦ, καὶ ἰδιαίτερα στὴν Κωνσταντινούπολη, τὰ Ἰωάννινα, τὴν Κοζάνη, τὴν Καστοριά, τὶς Σέρρες, τὶς Μηλιές, τὰ Ἄγραφα, τὴν Θεσσαλονίκη, τὴν Ἀθήνα, τὴν Χίο, τὴν Λέσβο, τὴν Πάτμο, τὴν Σμύρνη, καθὼς καὶ τὶς Παραδουνάβιες Ἡγεμονίες¹³.

Στὸ πρῶτο ἡμῖσι τοῦ 16^{ου} αἰῶνα ὁ Κερκυραῖος Νικόλαος Σοφιανὸς (ca. 1500-

⁹ Βλ. Δημήτρης Γ. Ἀποστολόπουλος, *Ἀνάγλυφα μιᾶς τέχνης νομικῆς. Βυζαντινὸ Δίκαιο καὶ μεταβυζαντινὴ «νομοθεσία»*, Ἀθήνα, 1999· τοῦ ἰδίου, *Τὸ Νόμιμον τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας 1564-ἄρ. 1593*. Τόμος Α'. Τὸ ἱστορικὸ περίγραμμα. Τὰ πανομοιότυπα, Ἀθήνα, 2008· Τόμος Β'. Ἡ ἀρχικὴ συγκρότηση. Ἡ μεταγραφὴ. Συνεργασία: Μάχη Παῖζη - Ἀποστολοπούλου - Γιούλη Εὐαγγέλου, Ἀθήνα, 2010.

¹⁰ Κωνσταντῖνος Ἀρμενόπουλος, *Πρόχειρον Νόμων ἢ Ἐξάβιβλος*. Ἐπιμ., Κωνσταντῖνος Γ. Πιτσάκης. Ἀθήνα, Δωδώνη, 1971.

¹¹ Βλ. σχετικὰ, Δημήτριος Γκίνης, *Κείμενα Βυζαντινοῦ καὶ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου εἰς χειρογράφους ἐν Ἑλλάδι κώδικας*, Ἀθῆναι, 1963· τοῦ ἰδίου, *Περίγραμμα Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου*, Ἀθῆναι, 1966· Δημήτρης Ἀποστολόπουλος - Κωνσταντῖνος Γ. Πιτσάκης, «Ἐκκλησία καὶ Δίκαιο», στὸ: *Ἱστορία τῶν Ἑλλήνων*. Ἐποπτεία Βασίλης Καρδάσης. Τόμος 8 [Ἰστορία τῶν Ἑλλήνων ἐπὶ ξένη κυριαρχία (1453-1821)], Ἀθήνα, Δομή, 2004, σσ. 170-215· Λυδία Παπαρρήγα-Ἀρτεμιάδου, Ἠλίας Ἀρναούτογλου, Ἰωάννης Χατζάκης, *Περίγραμμα Ἱστορίας Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου. Τὰ Ἑλληνικὰ Κείμενα*, Ἀθῆναι, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, 2011.

¹² Δημήτριος Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Τὸ μεταβυζαντινὸ Βυζάντιο ἀνάμεσα σὲ Ἀνατολὴ καὶ Δύση. Ἡ μεταβυζαντινὴ τέχνη (1453-1830) στὸν ἑλληνορθόδοξο χῶρο», *Νέα Ἔστια* 154 (2003), σσ. 37-55.

¹³ Χαρίτων Καρανάσιος, «Ἡ Ἑκπαίδευση», στὸ: *Ἱστορία τῶν Ἑλλήνων* (σημ. 11), σσ. 358-403.

1551)¹⁴ διαμορφώνει έναν κύκλο Έλλήνων λογίων στη Βενετία, όπου είχε αναπτυχθεί μία έντονη τυπογραφική δραστηριότητα από τα τέλη του 15^{ου} αιώνα με την παρουσία των Κρητών Ζαχαρία Καλλιέργη (ca. 1473-1524) και Νικολάου Βλαστού (μέσα 15^{ου} αϊ.-post 1514)¹⁵, οί οποίοι με τη συνεργασία του Μάρκου Μουσούρου έξέδωσαν τὸ 1499 τὸ *Ἐτυμολογικὸν Μέγα*, ἔργο τὸ ὁποῖο μαζί με τὸν *Σουΐδα* (*Σοῦδα*, 1499), με τὴν ἐπιμέλεια τοῦ Δημητρίου Χαλκοκονδύλη (1423-1511)¹⁶, ἀποτελοῦν σημαντικούς σταθμούς στὴν Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λεξικογραφίας.

Παράλληλα με τὶς ἐκδόσεις κλασικῶν κειμένων ἀπὸ τὸν Ζαχαρία Καλλιέργη, ἐγκαινιάζει τὸ ἐκδοτικὸ του πρόγραμμα ὁ Aldus Manutius (1449-1515), με τὴν συνεργασία τοῦ Μάρκου Μουσούρου καὶ τοῦ Ἀρσένιου Ἀποστόλη (1465-1535)¹⁷, στὸ ὁποῖο συμπεριλαμβάνονται τὰ *Ἄπαντα* τοῦ Πλάτωνος (edition princeps, 1513), κείμενα τοῦ Ἀριστοτέλους, τοῦ Ἀριστοφάνους, τῶν Ρητόρων καὶ τῶν Τραγικῶν. Ἴδιαιτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν τὰ «Προλεγόμενα» τῶν ἔργων ποὺ συντάσσει ὁ Μάρκος Μουσούρος καὶ στὰ ὁποῖα ἀποτυπώνεται ἡ ἐναγώνια ἔκκληση πρὸς τοὺς φιλομαθεῖς καὶ φιλοθεάμονες Εὐρωπαίους γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδος. Τὰ πνευματικὰ ἐγχειρήματα τῶν παραπάνω, καθὼς καὶ τοῦ Δημητρίου Δούκα (16^{ος} αϊ.), διαμορφώνουν τὸ ὑπόβαθρο γιὰ τὴν ἀνάληψη τυπογραφικῶν δραστηριοτήτων ἀπὸ τοὺς Ἰωαννινιώτες Νικόλαο Γλυκὺ (1619-1693)¹⁸, Δημήτριο Θεοδοσίου († 1782) καὶ Νικόλαο Σάρρο († 1697)¹⁹, οἱ ὁποῖοι ἐπικεντρώνουν τὸ ἐνδιαφέρον

¹⁴ Νικόλαος Σοφιανός, *Γραμματικὴ τῆς κοινῆς τῶν Ἑλλήνων Γλώσσης*. Επιμ., εἰσαγ., Θανάσης Χ. Παπαδόπουλος. Ἀθήνα, Κέδρος, 1997.

¹⁵ Γιὰ τοὺς πρωτουργοὺς τῆς οὐμανιστικῆς κίνησης στὴν Ἰταλία καὶ τῆς τυπογραφικῆς δραστηριότητος βλ. Κ. Ι. Γιαννακόπουλος, *Ἑλληνες λόγιοι εἰς τὴν Βενετίαν. Μελέται ἐπὶ τῆς διαδόσεως τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων ἀπὸ τοῦ Βυζαντίου εἰς τὴν δυτικὴν Εὐρώπην*. Μετάφρ., Χρ. Γ. Πατρινέλης. Ἀθήνα, 1965· Π. Δ. Μαστροδημήτρι, *Ἑλληνες Λόγιοι (ΙΕ'-ΙΘ' αἰῶνες. Μελέτες καὶ κείμενα)*. Τόμος Α', Ἀθήνα, 1979· βλ. ἀναλυτικά, Κωνσταντῖνος Σπ. Στάϊκος, *Χάρτα τῆς Ἑλληνικῆς Τυπογραφίας. Ἡ Ἐκδοτικὴ Δραστηριότητα τῶν Ἑλλήνων καὶ ἡ Συμβολὴ τους στὴν Πνευματικὴ Ἀναγέννηση τῆς Δύσης*, Ἀθήνα, 1989, σσ. 247-298 (: Ἰανὸς Λάσκαρης), σσ. 299-374 (: Μάρκος Μουσούρος), σσ. 375-430 (: Ζαχαρίας Καλλιέργης – Νικόλαος Βλαστός).

¹⁶ Γιὰ τὸν Δημήτριο Χαλκοκονδύλη βλ. Κωνσταντῖνος Σπ. Στάϊκος, *Χάρτα τῆς Ἑλληνικῆς Τυπογραφίας*, σσ. 215- 245.

¹⁷ Κωνσταντῖνος Σπ. Στάϊκος, *Οἱ Ἑλληνικὲς ἐκδόσεις τοῦ Ἄλδου καὶ οἱ Ἑλληνες συνεργάτες του*. Εἰσαγ., Στέφανος Κακλαμάνης (: «Οὐμανισμὸς καὶ Κρήτη»). Ἀθήνα, Ἴδρυμα Αἰκατερίνης Λασκαρίδη, 2015.

¹⁸ Κωνσταντῖνος Δ. Μέρτζιος, «Ἡ Οἰκογένεια τῶν Γλυκέων ἢ Γλυκῆδων», *Ἡπειρωτικὰ Χρονικὰ* 10 (1935), σσ. 1- 186.

τους τόσο στα λειτουργικά βιβλία (*Οκτώηχος, Θεΐαι Λειτουργίαι, Τριώδιον, Μηνολόγια*) και τὰ λαϊκὰ ἀναγνώσματα (*Βοσκοπούλα, Διήγησις Ἀλεξάνδρου*), ὅσο καὶ κυρίως στα σχολικά (*Γραμματικές*), τὰ ἐπιστημονικά [*Γεωγραφία* (1728) του Μελετίου (1661-1714), *Εἰσαγωγή στὰ Γεωγραφικὰ καὶ Σφαιρικά* (1716) τοῦ Χρύσανθου Νοταρά (1655/1660-1731)] καὶ τὰ φιλοσοφικά [*Εἰς ἅπασαν τὴν Λογικὴν τοῦ Ἀριστοτέλους Ὑπομνήματα καὶ Ζητήματα* (1729) τοῦ Θεόφιλου Κορυδαλέως (1570-1645)]²⁰.

Ἡ Βενετία διαμόρφωσε ἓνα εὐεργὸ δικαϊκὸ, δημοσιονομικὸ καὶ οἰκονομικὸ περιβάλλον, τὸ ὁποῖο σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἀνεξίθρησκεία ποὺ ἐπέδειξαν οἱ θεσμικὸι φορεῖς τῆς Γαλιννοτάτης Δημοκρατίας, ἐπέτρεψε σὲ Ἕλληνας ἐμπόρους, καὶ ἰδιαιτέρως στοὺς Ἠπειρωτῆς, νὰ ἀναπτύξουν τὶς ἐμπορικὲς τους συναλλαγές καὶ κατὰ τὸν 17^ο αἰῶνα διαπιστώνουμε τὴν παρουσία τῶν Ἐλεοθετῶν, τοῦ Ἐπιφανίου Ἠγουμένου (1568-1648), τοῦ Πάνου Ἱερομνήμονος (17^{ος} αἰ.) καὶ τοῦ Ἐμμανουὴλ Γκιόνμα ἢ Γκιούμα (17^{ος} αἰ.) οἱ ὁποῖοι ὑπογράφουν τὴν ληξιαρχικὴ πράξη γένεσης τῆς Ἠπειρωτικῆς Εὐποιίας, φαινόμενο στὸ ὁποῖο ἐγγράφονται οἱ ὁμόλογες συμβολές κατὰ τὸν 18^ο καὶ 19^ο αἰῶνα τῶν ἀδελφῶν Μαρούτζη (Λάμπρου καὶ Σίμωνος, 18^{ος} αἰ.), τοῦ Ζῶη Καπλάνη (1736-1806), τῶν ἀδελφῶν Ζωσιμάδων, τοῦ Εὐάγγελου (1800-1865) καὶ τοῦ Κωνσταντίνου Ζάππα (1814-1882), τῶν ἀδελφῶν Μάνθου (1764-1824) καὶ Γεωργίου Ριζάρη (1769-1842), τοῦ Ἰωάννη Δομπόλη (1769-1850), τοῦ Γεωργίου Χατζηκώνστα (1753-1845), καὶ ἄλλων²¹.

Ἀναμφίλεκτα ὁ 17^{ος} αἰῶνας εἶναι ἡ περίοδος κατὰ τὴν ὁποία ἐντὸς τῆς ἠπειρωτικῆς διασπορᾶς ἡ ἔννοια τῆς «φιλανθρωπίας» νοηματοδοτεῖται ὄχι μόνον μὲ τὴν παραδοσιακὴ βιβλικὴ σημασία τῆς φροντίδας γιὰ τὸν πάσχοντα «πλησίον», ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν οὐμανιστικὴ ἀντίληψη τῆς μέριμνας γιὰ τὴν Κοινότητα καὶ τοὺς θεσμούς τῆς μὲ πρῶτιστη ἐπίδιωξη τὴν ἴδρυση Σχολείων, στὰ ὁποῖα νὰ ἔχουν τὴ δυνατότητα νὰ «φοιτοῦν», σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις μὲ ὑποτροφίες, οἱ «πτωχοί». Στὴ συζυγία «Εὐεργέτες – Παιδεῖα» κατοπτρίζεται μὲ τὸν πλέον ἔκδηλο τρόπο ἡ κοινωνικὴ ἀξιοποίηση τοῦ πλοῦτου (ἴδρυση καὶ οἰκονομικὴ συντήρηση φερώνυμων Σχολείων,

¹⁹ Βλ. σχετικὰ, *Τὸ Ἐντυπο Ἑλληνικὸ Βιβλίον 15^{ος}-19^{ος} αἰῶνας*. Πρακτικὰ Διεθνοῦς Συμποσίου, Δελφοὶ 16-20 Μαΐου, Ἀθήνα, 2001.

²⁰ Πὰ τὶς φιλοσοφικὲς ἀπόψεις τῶν συγκεκριμένων διανοητῶν βλ. Κώστας Θ. Πέτσιος, *Ἡ περὶ φύσεως συζήτηση στὴν Νεοελληνικὴ Σκέψη*, σσ. 203-219 (: Μελέτιος), 219-223 (: Νοταρᾶς), 170- 173 (: Κορυδαλέως).

²¹ Οἱ Διαθῆκες τῶν Ἠπειρωτῶν Εὐεργετῶν καὶ τὰ συναφῆ τεκμήρια ἐπανεκδόθηκαν σὲ ψηφιακὴ μορφή ἀπὸ τὸ Ἐργαστήριον Ἐρευνῶν Νεοελληνικῆς Φιλοσοφίας τοῦ Τομέα Φιλοσοφίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων τὸ 2013 μὲ ἐπιμέλεια τοῦ Κωνσταντίνου Θ. Πέτσιου.

χρηματοδότηση διδασκόντων, χορήγηση ύποτροφιῶν, ἐκδόσεις βιβλίων) καὶ ἐπιβελαιώνεται ἡ συμβολικὴ παρουσία τῶν διαθετῶν στὸ πεδίο τῆς συλλογικῆς μνήμης.

Στὶς ἀπαρχὲς τῆς ἐκδήλωσής της ἡ Ἑπειρωτικὴ Εὐποιΐα καταγράφεται ὡς βούληση ὑπέρβασης τῆς φυσικῆς φορᾶς των πραγμάτων καὶ τῆς εἰωθυίας ἀκηδίας, καὶ τόσο ὁ Ἐπιφάνιος Ἡγούμενος καὶ ὁ Μάνος Γκιόνμας ὅσο καὶ ὁ Πάνος Ἱερομνήμων καὶ ὁ Νικόλαος Καραγιάννης συνέβαλαν μὲ τὶς δωρεές τους στὴ θεμελίωση καὶ τὴ λειτουργία τῶν Σχολῶν ποὺ ἀνέδειξαν τὰ «κλεινὰ Ἰωάννινα» σὲ ἓνα πνευματικὸ κέντρο μὲ ἔντονη καὶ πολυμερῆ ἀκτινοβολία. Σύμφωνα μὲ μία μαρτυρία τοῦ 1706, ἡ ὁποία προέρχεται ἀπὸ τὸν Ἀναστάσιο Μιχαήλ στὸ ἔργο του *Περιηγηματικὸν Πυκτάτιον*, «μὴ δὲν εἶναι ξένον εἶγε τοῖν ἐν τοῖς χρυσοῖς ἔμοι γε Ἰωαννίνοις ἀκμαζόντιον λυκίοι, λυκίοι τῷ ὄντι πολλῶν περιπατητικῶν ἐγκωμίων ἀξίοι (ὧν τὸ μὲν ὑπ' αὐτῶν τῶν Ἰωαννηνιῶν, τὸ δὲ ὑπὸ τινος Ἐμμανουὴλ Γκιόνμα ἐνίδρυται) πᾶσαι, ὀλίγου δεῖν, αἱ ἐν ταῖς γείτοσι χώραις καὶ πόλεσιν οὔσαι νῦν σχολαί, τοῖν δυοῖν τούτοιον οἰονεὶ εὐθαλεῖς παραφυάδες εἰσί, τοιούτων μὲν ἀεὶ διοικητῶν φιλοθέων, εὐπατριδῶν, φιλοπατριδῶν, οἳοι αὐτοῖν εἰσὶν οἱ Ἱερομνήμονες, οἱ Γλυκεῖς, οἱ Καραϊωάνναι, ναὶ δὴ καὶ αὐτὸς ὁ τῆς ἐκεῖσε μητροπόλεως προστατεύων, ἀρχιερεὺς πολλῶν ἕνεκα ἀξιάγαστος»²².

Τὸ 1647 μὲ τὴν *Διαθήκη* τοῦ ὁ Ἐπιφάνιος Ἡγούμενος προβλέπει κορηγία γιὰ τὴν ἴδρυση Σχολείου στὰ Ἰωάννινα καὶ «Ἐλληνα διδάσκαλον [...] πρόσωπον ἐγγράμματον καὶ ἔμπειρον εἰς τὰς ἐπιστήμας καὶ <τὰ> ἑλληνικὰ δόγματα, ὅστις [...] νὰ εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ διδάσκη γραμματικὴν, ἀνθρωπισμὸν καὶ ἄλλας ἐπιστήμας καὶ γράμματα ἑλληνικὰ εἰς τὰ παιδία καὶ τὰ κοράσια τὰ ὁποῖα θὰ θελήσουν νὰ μάθουν»²³. Ἦδη ὁ Ἐπιφάνιος ἀπὸ τὸ 1645 μισθοδοτοῦσε τὸν Νεοἑλληνα λόγιο Νικηφόρο Πριγγιλέα²⁴, ὁ ὁποῖος δίδασκε στὰ Ἰωάννινα φιλοσοφικὰ μαθήματα, συνεχίζοντας μίαν μακραίωνη παράδοση, ἡ ὁποία εἶχε ἐξεικονισθεῖ μὲ σαφήνεια στὸ «Χρονικὸ

²² Ἀναστάσιος Μιχαήλ, *Περιηγηματικὸν Πυκτάτιον, ἧτοι Περιήγησις τῆς Εὐρώπης*, [Ἐν Ἀμστελοδάμῳ, 1706; 1710;], σσ. 5 κ.έ. πβ. Κωνσταντῖνος Θ. Πέτσιος, «Ὁψεις τῆς φιλοσοφικῆς συζήτησης στὶς Σχολὲς τῶν Ἰωαννίνων κατὰ τὸν 17^ο καὶ 18^ο αἰῶνα», στό: Γεώργιος Παπαγεωργίου – Κωνσταντῖνος Θ. Πέτσιος (ἐπιμ.), *Ἱστορία – Λογισύνη: Ἡ Ἑπειρος καὶ τὰ Ἰωάννινα ἀπὸ τὸ 1453 ἕως τὸ 1913*. Πρακτικὰ Α' Πανεπειρωτικοῦ Συνεδρίου, 28 Φεβρουαρίου-3 Μαρτίου 2013, Ἰωάννινα, Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων, Ἑταιρεία Ἑπειρωτικῶν Μελετῶν, Ἰδρυμα Μελετῶν Ἰονίου καὶ Ἀδριατικοῦ Χώρου, Ἰδρυμα Ἰωσὴφ καὶ Ἐσθῆρ Γκανῆ, 2015, σ. 45.

²³ Κωνσταντῖνος Δ. Μέρτζιος, «Τὸ ἐν Βενετίᾳ Ἑπειρωτικὸν Ἀρχεῖον», *Ἑπειρωτικὰ Χρονικὰ* 11 (1931), σ. 35.

²⁴ Γιὰ τὸν Νικηφόρο Πριγγιλέα βλ. Κωνσταντῖνος Θ. Πέτσιος, «Ὁψεις τῆς φιλοσοφικῆς συζήτησης στὶς Σχολὲς τῶν Ἰωαννίνων κατὰ τὸν 17^ο καὶ 18^ο αἰῶνα», σσ. 33-35.

τῶν Τόκκων» (15^{ος} αἰῶνας, στίχ. 3112-3120):

«Τὰ Ἰωάννινα ἔχουν τὴν τιμὴν ἐξ ὅλων τοῦ τὸ κράτος
αὐτοῦ ἔναι ἡ ρίζα τῶν Ρωμαίων, τὸ Δεσποτᾶτο ὅλο.
Ἐκεῖ εὐρίσκεις ἄρχοντες ἔντιμους καὶ ἀξίους
νὰ δώσουν λόγον καὶ βουλὴν ἐξ ὅ,τι τοὺς γηρεύσης
καὶ πάλιν καὶ κλῆρα ἔντιμη ὡσὰν τῆς Σαλονίκης
ὁμοίως εἶναι κατάστασις εἰς τὸ κοινὸν τῆς χώρας
καὶ τάξεις, ἐπιστήμια, καθὼς πρέπει νὰ ἔναι.
Καὶ ἀπὸ τότε ἀνέβηκεν ἡ πόλις <τῶν> Γιαννίνων,
καὶ στέκεται καλύτερα ἀπὸ τὸν τόπον ὅλον»²⁵.

Ὁ ὀρίζοντας τῆς σπουδῆς περὶ τὰ τέλη τοῦ 17^{ου} καὶ τὶς ἀπαρχές τοῦ 18^{ου} αἰῶνα διευρύνεται καὶ δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι τόσο τὰ προσόντα τοῦ διδάσκοντος, ὅσο καὶ τὰ γνωστικὰ ἀντικείμενα τῆς διδασκαλίας προσδιορίζονται ἐπακριβῶς στὶς Διαθῆκες τῶν Εὐεργετῶν, ἐνῶ ἀξιοπρόσεκτη εἶναι ἡ ἀναφορὰ στὴν ἀνάγκη παιδείας ὄλων τῶν νέων ἀδιακρίτως φύλου, διότι ἀποκαλύπτει μία πρώιμη ἀντίληψη γιὰ τὴν καθολικὴ ἐκπαίδευση, ποὺ θὰ ἀποτελέσει ἀργότερα ἕναν ἀπὸ τοὺς προγραμματικοὺς στόχους τῶν Νεοελλήνων ἐκφραστῶν τῶν ἰδεῶν τοῦ Διαφωτισμοῦ. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ Σχολὴ τοῦ Ἐπιφανίου λειτούργησε τὸ 1687, δηλαδὴ σὲ χρόνο μεταγενέστερο ἀναφορικὰ μὲ τὴν Σχολὴ Γγιόνμα, τῆς ὁποίας ἡ ἔναρξη χρονολογεῖται ἀπὸ τὸ 1672/74²⁶. Στὴν *Διαθήκη* του (1676) ὁ Μάνος Γγιόνμας προσδιορίζει χορηγία γιὰ τὴν ἀνέγερση Σχολῆς («Ἱεροσπουδαστηρίου», «Seminario»), πρὸς ὄφελος «τοῦ φιλάτου Ἑλληνικοῦ Ἔθνους», καὶ τὴν πρόσληψη ἑνὸς διδασκάλου ὁ ὁποῖος θὰ παραδίδει «Γραμματικὴν, ἀνθρωπισμὸν καὶ ἐπιστῆμας»²⁷. Ἀνάμεσα στὶς *Διαθῆκες* τοῦ Ἐπιφανίου καὶ τοῦ Γκιόνμα ὑπάρχουν πρόδηλες συνάψεις ὡς πρὸς τὶς κατευθυντήριες ἀρχές τῆς ἐκπαιδευτικῆς πράξης, γεγονὸς ποὺ μποροῦμε νὰ ἐρμηνεύσουμε ὡς σύστοιχη ἀνταπόκριση τῶν ἐμπόρων τῆς Ἡπειρωτικῆς διασπορᾶς στὸ αἷτημα τοῦ κοινωνικοῦ συνθέματος τῆς γενέθλιας πόλης τους γιὰ διευρυμένη παιδεία ποὺ θα πληροῦσε τὶς προϋποθέσεις τῆς ὁμόλογης εὐρωπαϊκῆς.

²⁵ G. Schirò, *Το Χρονικὸ τῶν Τόκκων τῆς Κεφαλληνίας – Cronaca dei Tocco di Cefalonia*, Roma, 1975, σ. 450.

²⁶ Κωνσταντῖνος Θ. Πέτσιος, «Ὁψεις τῆς φιλοσοφικῆς συζήτησης στὶς Σχολές τῶν Ἰωαννίνων κατὰ τὸν 17^ο καὶ 18^ο αἰῶνα», σσ. 38-39.

²⁷ Κωνσταντῖνος Δ. Μέρτζιος, «Ἡ Σχολὴ Γκιόνμα», *Ἡπειρωτικὰ Χρονικὰ* 13 (1938), σ. 113-πβ. τοῦ ἰδίου, «Τὸ ἐν Βενετῖα Ἡπειρωτικὸν Ἀρχεῖον», σσ. 92-110.

Ἡ πνευματικὴ ἐμβέλεια τῆς Σχολῆς, ἔνεκα τῆς διδασκαλίας, ἀνάμεσα σὲ ἄλλους, τοῦ Βησσαρίωνος Μακρῆ (ca. 1630-1699), τοῦ Παρθένιου Κατζιούλη († 1717), τοῦ Μελετίου Γεωγράφου (Μιχαὴλ Μήτρου), καὶ ἰδιαιτέρως τοῦ Γεωργίου Σουγδουρῆ († 1725)²⁸, ἀλλὰ καὶ ὁ καθοριστικὸς γιὰ τὴν λειτουργία τῆς ρόλος τῶν Εὐποιοιτῶν ἀποτυπώνονται μὲ ἐνάργεια στὸ *Ἐπίγραμμα* τοῦ Φραγκίσκου Προσαλέντη «*Πρὸς τὸ ἐν τῇ Ἰωαννίνων πόλει Φροντιστήριον*» (1707).

«Πάλαι ποτὲ στοά τε καὶ λύκειον ἔνη
Καὶ περίπατος Ἀθῆναις μέγιστος φιλοσόφων
Πόλει δ' ἀρίστη νῦν γε Ἰωαννίνων
Μουσῶν εὐκόμων δῶμ' ὑπάρχει πασέων.
Τό δὲ Καραϊωάννης, Γλυκὺς θ' ὄμοῦ, μόνου
Κοσμήτορε δύ' ἀμφιδιέπουσ' Ἰωαννίνων
Ὅ μὲν γε πάντων Ἰωαννίνων κάρη πέλει,
Ὅ δ' αὖ Γλυκὺς πᾶσι γλυκύτατος τυγχάνει»²⁹.

Κατὰ τὸν 18^ο αἰῶνα ἡ παρουσία τοῦ Ἀναστασίου Παπαβασιλόπουλου (μέσα 17^{ου}- μέσα 18^{ου} αἰῶνα)³⁰, τοῦ Μεθοδίου Ἀνθρακίτη (1660-1748)³¹ καὶ ἡ Σχολαρχία τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρι (1716-1806) στὸ νεόδμητο ἐκπαιδευτικὸ καθίδρυμα τῶν ἀδελφῶν Μαρούτζη (1742-1745, 1748-1752)³² ἀνατέμνουν τὸν ὀρίζοντα τῶν δι-

²⁸ Βλ. σχετικὰ, Κωνσταντῖνος Θ. Πέτσιος, «"Ὀνομάτων ἐπίσκεψις": Φιλοσοφία καὶ Ἐπιστημολογία στὴν πόλη τῶν Ἰωαννίνων κατὰ τὸν 18^ο αἰῶνα – Νέα στοιχεῖα –, στὸ: Κωνσταντῖνος Θ. Πέτσιος (ἐπιμ.), *Ἡ πνευματικὴ κίνησις στὰ Ἰωάννινα κατὰ τὸν 18^ο αἰ. καὶ ἡ παρουσία τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη*. Πρακτικὰ τοῦ Β' Πανεπιστημίου Συνεδρίου, Ἰωάννινα, ΕΗΜ, 8-9 Ἀπριλίου 2016, Ἰωάννινα, Ἐταιρεία Ἡπειρωτικῶν Μελετῶν – Ἰδρυμα Μελετῶν Ἰονίου καὶ Ἀδριατικοῦ Χώρου, 2018, σσ. 25-136, ἰδ. σσ. 28 κ.έ. Γιὰ τὸν Σουγδουρῆ βλ. ἀναλυτικὰ Κωνσταντῖνος Θ. Πέτσιος, «Γεώργιος Σουγδουρῆς (1645/7-1725): Ἄγνωστα στοιχεῖα γιὰ τὴ ζωὴ, τὴ διδασκαλία καὶ τὸ φιλοσοφικὸ τοῦ ἔργου. Μέρος Α'», *Δωδώνη* 31/Γ' (2000), σσ. 242-308.

²⁹ Φραγκίσκος Προσαλέντης, Ὁ αἰρετικὸς διδάσκαλος ὑπὸ τοῦ ὀρθοδόξου μαθητοῦ ἐλεγχομένης [...], [Ἐν] Ἀμστελοδάμῳ, (χ.ἀ. σ.) [= Ἀθήνησι, 21862, σ. 7].

³⁰ Γιὰ τὶς φιλοσοφικὰς τοῦ ἀπόψεις ποὺ ἀποτυπώνονται στὸ χειρόγραφο ἔργο του βλ. Κώστας Θ. Πέτσιος, *Ἡ περὶ φύσεως συζήτησις στὴν Νεοελληνικὴ Σκέψις*, σσ. 238-248.

³¹ Κωνσταντῖνος Θ. Πέτσιος, *Μεθόδιος Ἀνθρακίτης. Εἰσαγωγή στὴ Σκέψις καὶ τὸ ἔργο του*, Ἰωάννινα, 2006.

³² Βλ. Κωνσταντῖνος Θ. Πέτσιος (Προλεγ., ἐπιμ., εὐρετ.), Εὐγένιος Βούλγαρις, *Ἡ Λογικὴ ἐκ Παλαιότερων καὶ Νεωτέρων συνεργεισθεῖσα*, [...], Ἰωάννινα, Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων / Ἐργαστήριον Ἐρευνῶν Νεοελληνικῆς Φιλοσοφίας, 2010, σσ. *15 κ.έ. τοῦ ἰδίου, «Ἡ μετοχέτευσις τῆς εὐρωπαϊκῆς φιλοσοφίας στὴ νεοελληνικὴ σκέψις μέσω τῶν μεταφράσεων: Ἡ συμβο-

δασκόμενων φιλοσοφικῶν μαθημάτων, μετοχετεύοντας τὰ πορίσματα τῆς σύγχρονης επιστημονικῆς καὶ φιλοσοφικῆς συζήτησης ποὺ διεξαγόταν ἐκείνη τὴν περίοδο στὸν εὐρωπαϊκὸ κῶρο³³. Παράλληλα, ἡ διδασκαλία τῶν φιλολογικῶν μαθημάτων καὶ τῶν Μαθηματικῶν ἀπὸ τὸν Μπαλάνο Βασιλόπουλο (1694-1769) καὶ τοὺς διαδόχους του ἐπιδαψίλευε στοὺς μαθητὲς τους στέρεες γνώσεις στὰ συγκεκριμένα πεδία καὶ δὲν θὰ πρέπει νὰ διαφεύγει τῆς προσοχῆς μας ὅτι ὁ Μπαλάνος ἐκπόνησε μία παράφραση τῶν Ἀφορισμῶν τοῦ Ἰπποκράτους στὴ δημῶδη γλῶσσα τῆς ἐποχῆς³⁴.

Ἡ προεπαναστατικὴ περίοδος τῆς πνευματικῆς Ἱστορίας τῶν Ἰωαννίνων ὁλοκληρώνεται μὲ τὴν μακρόχρονη καὶ ἀμφιλαφεὶ διδασκαλία τοῦ Ἀθανασίου Ψαλίδα (1767-1829) στὴν Σχολὴ Καπλάνη, ἡ ὁποία περιελάμβανε ὅλα σχεδὸν τὰ πεδία τοῦ ἐπιστητοῦ³⁵. Τὸ ενδιαφέρον τοῦ «Ἀρχιδιδασκάλου» ἐστίασθηκε ὄχι μόνον στὴν Λογικὴ, τὴν Μεταφυσικὴ καὶ τὴν Ἠθικὴ, στὴν ἀνάπτυξη τοῦ περιεχομένου τῶν ὁποίων ἀξιοποίησε τὶς θέσεις τοῦ Christian Wolff (1679-1754) καὶ τοῦ Immanuel Kant (1724-1804)³⁶, ἀλλὰ καὶ στὴν Ἱστορία, τὴν Γεωγραφία, τὰ Μαθηματικά, τὴν Φυσικὴ καὶ τὴν Ἀστρονομία, συγγράμματα ποὺ παραμένουν ἀνέκδοτα³⁷.

λὴ τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρι», στό: Χαρίτων Καρανάσιος (ἐπιμ.), Εὐγένιος Βούλγαρης. *Ὁ Homo Universalis τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ. 300 χρόνια ἀπὸ τὴν γέννηση τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη (1716-2016)*, Ἀθήνα, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν - Ἱερά Μεγίστη Μονὴ Βατοπαιδίου, 2018, σσ. 269-327.

³³ Βλ. σχετικὰ, Κωνσταντῖνος Θ. Πέτσιος, «Ἡ Νεοελληνικὴ Φιλοσοφία ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 15^{ου} αἰῶνα μέχρι τὸ 1821», στό: *Ἱστορία τῶν Ἑλλήνων* (σημ. 11), σσ. 308-353, 683-685.

³⁴ Κωνσταντῖνος Θ. Πέτσιος (ἐπιμ.), *Ἡ πνευματικὴ κίνηση στὰ Ἰωάννινα κατὰ τὸν 18^ο αἰ. καὶ ἡ παρουσία τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη*, σσ. 114-118.

³⁵ Κωνσταντῖνος Θ. Πέτσιος, «Παρατηρήσεις στὸ δημοσιευμένο ἔργο τοῦ Ἀθανασίου Ψαλίδα (1767-1829). Ἀνέκδοτα στοιχεῖα», στό: *Φιλοσοφίας Ἀγώνισμα. Μελέτες πρὸς τιμὴν τοῦ Καθηγητοῦ Κωνσταντίνου Βουδούρη*. Ἐπιμ., Εὐ. Μαραγγιανοῦ. Ἀθήνα, 2004, σσ. 444-470.

³⁶ Konstantinos Th. Petsios, «Kants Kategorienlehre im Werk von Athanasios Psalidas», in: *Evgenios Vulgaris und die Neugriechische Aufklärung in Leipzig*. Beiträge der Konferenz an der Universität Leipzig, Institut für Klassische Philologie, Abteilung Byzantinische und Neugriechische Philologie, vom 16. - 18. Oktober 1996. Hrsg., von Günther S. Henrich, Leipzig, Leipziger Universitätsverlag, 2003, σσ. 55-67· τοῦ ἰδίου, «Immanuel Kant καὶ Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός: Καταγραφή μίας φιλοσοφικῆς γνωριμίας», στό: *Νεοελληνικὴ Φιλοσοφία*. Ἐπιμ., Κωνσταντῖνος Βουδούρης. Ἀθήνα, Ἑλληνικὰ Γράμματα - Ἑλληνικὴ Φιλοσοφικὴ Ἐταιρεία, 2000, σσ. 235-257.

³⁷ Κωνσταντῖνος Θ. Πέτσιος, «Σύμμικτα περὶ Ἀθανασίου Ψαλίδα μὲ βάση τὸ Ἀρχεῖο του», *Ὁ Ἑρανιστής* 24 (2001), σσ. 202-206.

Ὁ πνευματικὸς ἄξονας γύρω ἀπὸ τὸν ὁποῖο περιελισσόταν ἡ ἐκπαιδευτικὴ πράξις καὶ ἡ μαθητεία κατὰ τὴ διάρκειά τῆς Τουρκοκρατίας ἦταν τὰ χειρόγραφα καὶ ἔντυπα βιβλία - ἐπιστημονικά, φιλοσοφικά, θεολογικά, λειτουργικά - καθὼς καὶ ἡ παρουσία τῶν διδασκόντων ποὺ διατήρησαν ἐν ἐργηγόρσει τὴν συνείδηση τῶν χειμαζόμενων Ἑλλήνων, διαμορφώνοντας ἕναν διανοητικὸ ὀρίζοντα ἐντὸς τοῦ ὁποῖου καλλιιεργήθηκε τὸ ἀγωνιστικὸ καὶ ἀντιστασιακὸ φρόνημα τοῦ Γένους³⁸. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἐσχατολογικὴ γραμματεία, ἡ ὁποία εἶχε μία διευρυμένη καὶ ἔντονη ἀπήχηση στοὺς ὑπόδουλους Ἕλληνας, ἀφοῦ προεικόνιζε τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδος σὲ προφητεῖες καὶ ἐρμηνεῖες τῆς Ἀποκάλυψης, καθὼς καὶ κειμένων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης («Δανιήλ», «Ἰερεμίας», «Ἡσαΐας», «Ἰεζεκιήλ»), κατὰ τὴν περίοδο τοῦ Διαφωτισμοῦ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν Εὐεργετῶν καὶ τῶν λογίων προσανατολίσθηκε στὴν παιδεία καὶ τὸν φωτισμὸ τῶν συνειδήσεων, στὰ «φῶτα», ὅπως ἔγραφε ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς (1748-1833)³⁹, ἔτσι ὥστε «αὐτοκινήτως καὶ αὐτουργῶς» νὰ πραγματώσει τὸ δοῦλον Γένος τὸ ὄραμα τῆς ἐλευθερίας⁴⁰. Ἡ ἰσοσθένεια «ἐλευθερίας καὶ γλώσσας», τὴν ὁποία ὑπογραμμίζει στὸν «Διάλογον» ὁ Διονύσιος Σολωμὸς (1798-1857)⁴¹, ἀποτελέσει γιὰ τοὺς Ἕλληνας τῆς περιόδου τῆς Τουρκοκρατίας τὸ «καίριον» καὶ τὸ πρωτεῦον μέλημα.

Μέσα ἀπὸ τὸ πρῖσμα τῶν παραπάνω ἐπισημάνσεων ἀποκτᾶ ἰδιαίτερη σημασία ὁ ἀναστοχασμὸς μας γιὰ τὴν δυσχεῖμερη πορεία τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀπὸ τὸ 1453 ἕως τὸ 1821, καὶ προσελκύουν τὸ ἐνδιαφέρον τῶν φιλομαθῶν πολιτῶν καὶ τῶν ἐρευνητῶν τὰ σπάνια τεκμήρια ποὺ μᾶς προσφέρει ἡ ἐκθεση «Ὁ καιρὸς τῆς Ἐπανάστα-

³⁸ Ἀπὸ τὸν Νίκο Γ. Σβορώνο, *Ἐπισκόπηση τῆς Νεοελληνικῆς Ἱστορίας*. Μετάφρ., Αἰκατερίνη Ἀσδραχά. Βιβλιογραφικὸς Ὁδηγὸς Σπῦρος Ἀσδραχάς. Ἀθήνα, Θεμέλιο, 1981, σ. 12 ὑπογραμμίζεται «ὁ ἀντιστασιακὸς χαρακτήρας ποὺ διέπει ὁλόκληρη τὴ νεοελληνικὴ ἱστορία». Βλ. ἐπίσης, Ἀπόστολος Ε. Βακαλόπουλος, Ἡ ἱστορικὴ συνείδηση τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τὸ ἀγωνιστικὸ πνεῦμα τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ. Λόγος ἐκφωνηθεὶς κατὰ τὴν ἐθνικὴν ἐορτὴν τῆς 25ης Μαρτίου 1957, ἐντολῆ τῆς Πανεπιστημιακῆς Συγκλήτου ἐν τῇ μεγάλῃ αἰθούσῃ τῶν Τελετῶν, Θεσσαλονίκη, 1957.

³⁹ Ἀδαμάντιος Κοραῆς, «Ἐπιστολὴ πρὸς Ἰάκωβο Ρῶτα» (24 Δεκεμβρίου 1821), στό: *Ἀδαμάντιος Κοραῆς, Ἀλληλογραφία*. Ἐπιστάσις Κ. Θ. Δημαρά. Τόμος Δ' (1917-1822), Ἀθήνα, 1982, σ. 320.

⁴⁰ Ἀδαμάντιος Κοραῆς, «Ἐπιστολὴ πρὸς Ἀλέξανδρον Βασιλείου» (4 Αὐγούστου 1807), στο: *Ἀδαμάντιος Κοραῆς, Ἀλληλογραφία*. Ἐπιστάσις Κ. Θ. Δημαρά. Τόμος Β' (1799-1809), Ἀθήνα, 1966, σ. 409.

⁴¹ Διονύσιος Σολωμὸς, «Διάλογος», στό: Διονύσιος Σολωμὸς, *Ἄπαντα*. Τόμος Β'. *Πεζὰ καὶ Ἰταλικά*. Ἐκδοσις - Σημειώσεις Λίνου Πολίτη. Ἀθήνα, Ἰκαρος, 62005, σ. 12.

σης. τὸν Ρήγα στὸν Byron», ποὺ ὀργάνωσε ἡ Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων Ἰωαννίνων, σὲ συνεργασία μὲ θεσμικοὺς φορεῖς καὶ πνευματικὰ ἰδρύματα. Ὁ ἐλλόγιμος διευθυντής της Κωνσταντῖνος Σουέρεφ, εὐαίσθητος μέτοχος τῶν πνευματικῶν δρώμενων καὶ πολυῖδμων τῶν ἱστορικῶν τους ἀναγωγῶν καὶ συναρθρώσεων, ἐπέλεξε νὰ παρουσιάσει ἐντὸς τοῦ πολυώνυμου, ἀπὸ τὴν περίοδο τοῦ «Δεσποτάτου τῆς Ηπείρου»⁴², Κάστρου τῶν Ἰωαννίνων ἕνα πανόραμα ἀπὸ τὴν ἐκδοτικὴ παραγωγή τῆς περιόδου τοῦ Διαφωτισμοῦ.

Μὲ ἀφορμὴ τὴν συμπλήρωση διακοσίων χρόνων ἀπὸ τὴν ἐθνικὴ μας παλιγγενεσία (1821-2021) ἡ *ἔκθεση* λειτουργεῖ ὡς κάτοπτρον ἱστορικής αὐτογνωσίας, διότι μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἀνασυγκροτήσουμε τὸ πλαίσιο τῶν νοηματικῶν συναρμογῶν οἱ ὁποῖες θεμελίωσαν τὸ ζώπυρον αἶτημα τῆς ἐλευθερίας. Ἀνάμεσα στὰ περιηγητικά, τὰ ἱστορικά καὶ τὰ φιλοσοφικὰ κείμενα δεσπόζουν ἡ πνευματικὴ κατάθεση τοῦ Λόρδου Byron (1768-1824)⁴³, τοῦ ὁποῦ ἡ ποιητικὴ σύνθεση *Τὸ προσκύνημα τοῦ Τσαίλντ Χάρολντ (Child Harold's Pilgrimage)*⁴⁴ καὶ οἱ *Ἐπιστολὲς ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα 1809-1811 καὶ 1823-1824*⁴⁵, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ συμβολὴ του στὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821, παραμένουν ἀνεξίτηλα σημάδια φιλελληνισμοῦ, καὶ ἡ δωδεκάφυλλη Χάρτα Ἑλλάδος (1796-1797) τοῦ Ρήγα Βελεστινῆ (1757-1798)⁴⁶.

Τὸ κορυφαῖο ἔργο τοῦ Πρωτομάρτυρα τῆς ἑλληνικῆς ἐλευθερίας δὲν ἀποτελεῖ ἀπλῶς ἕνα σχεδιαστικὸ ἐπίτευγμα μοναδικὸ ὡς πνευματικὴ σύλληψη, ἀλλὰ συνιστᾷ μία συμβολικὴ ἀπεικόνιση τῆς σχεδιαζόμενης ἀπὸ τὸν ἴδιο δημοκρατικῆς Πολιτείας στὸν βαλκανικὸ χῶρο⁴⁷. Σὲ ἄμεση συνάφεια μὲ τὶς πολιτικὲς ὑποθῆκες ποὺ

⁴² Λέανδρος Βρανούσης, *Ἱστορικὰ καὶ Τοπογραφικὰ τοῦ Μεσαιωνικοῦ Κάστρου τῶν Ἰωαννίνων*, Ἰωάννινα, Ἑταιρεία Ἡπειρωτικῶν Μελετῶν, 1968.

⁴³ Ἀναστάσιος Παπασταύρου, *Λόρδος Μπάϋρον. Ἀπὸ τὰ Γιάννενα στὴν Ἀθανασία*. Τόμοι Α΄ - Β΄, Ἀθήνα, Δωδῶνη - Ὀδυσσεάς, 2006.

⁴⁴ *Child Harold's Pilgrimage, a romaunt and others poems*, London, 1812· πβ. Λόρδου Βύρωνος *Ποιήματα*. Μεταφρασθέντα μὲν πεζῆ ἐκ τοῦ Ἀγγλικοῦ ὑπὸ Γ. Πολίτου [...]. Τόμος Α΄. Περιέχων τὸν *Μαζέππαν*, τὴν *Παρισίναν* καὶ τὴν *ἀποδημίαν τοῦ Τσίλδ Ἀρόλδου*. Μεθ' ἱστορικῶν καὶ φιλολογικῶν Σημειώσεων καὶ μετὰ *Παραρτημάτων*, Ἀθήνησιν, 1867, σσ. 47-294.

⁴⁵ Λόρδου Μπάϋρον. *Ἐπιστολὲς ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα 1809-1811 καὶ 1823-1824*. Μετάφρ., Δημοσθένης Κούρτοβικ. Ἀθήνα, Ἰδεόγραμμα, 1996.

⁴⁶ Δημήτριος Καραμπερόπουλος (ἐπιμ.), *Ἡ Χάρτα τοῦ Ρήγα Βελεστινῆ*, Ἀθήνα, Ἐπιστημονικὴ Ἑταιρεία Μελέτης Φερῶν - Βελεστίνου - Ρήγα, 2003· τοῦ ἰδίου, *Ρήγας Βελεστινῆς καὶ τὸ στρατηγικὸ σχέδιο τῆς ἐπανάστασός του*, Ἀθήνα, 2017, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

⁴⁷ Κώστας Θ. Πέτσιος, «Παρατηρήσεις στὴν πολιτικὴ σκέψη τοῦ Ρήγα», *Δωδῶνη* 28/Γ' (1999), σσ.53-69, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

ἀποτυπώνονται στὸ κείμενό του *Νέα Πολιτικὴ Διοίκηση*, καθὼς καὶ στὸν *Θούριο* (1797), ὁ Ρήγας συναρτᾷ τὴν προσδοκία τῆς ἀπελευθέρωσης τοῦ Γένους ἀπὸ τὸν τουρκικὸ ζυγὸ καὶ τὴν μορφοποίηση τῆς νέας πολιτικῆς συγκρότησης μὲ τὴν ἀρχαιοελληνικὴ γεωγραφικὴ, ἱστορικὴ καὶ πνευματικὴ τοπογραφία. Ἄλλωστε ἡ περιγραφή ἐνὸς τοπίου δὲν εἶναι, ὅπως μᾶς ὑπομινῆσκει ὁ Ὀδυσσεὺς Ἐλύτης (1911-1996) στὰ *Δημόσια καὶ Ἰδιωτικά*, «κάποιο [...] σύνολο γῆς, φυτῶν καὶ ὑδάτων», ἀλλὰ «ἡ προβολὴ τῆς ψυχῆς ἐνὸς λαοῦ ἐπάνω στὴν ὕλη»⁴⁸. Ὁ Ρήγας συνείρει τὴν ἀρχαιοελληνικὴ καὶ τὴν βυζαντινὴ πνευματικὴ παρακαταθήκη μὲ τὰ αἰτήματα τῆς ἐποχῆς του, ἐνοφθαλμίζοντας στὶς διακηρύξεις του πρὸς «τὸν λαὸν» τὸν «ἀπόγονο τῶν Ἑλλήνων», ὅπως γράφει, καὶ ὅλους «ὅσοι στενάζουν ὑπὸ τὴν δυσφορωτάτην τυραννίαν τοῦ Ὀθωμανικοῦ βδελυρωτάτου δεσποτισμοῦ» τὰ ἀπαράγραπτα δικαιώματα τῆς «ἐλευθερίας», τῆς «ἰσοτιμίας», τῆς «ἀδελφότητος» καὶ τῆς «πατρίδας»⁴⁹.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ
Καθηγητὴς Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας
του Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων

⁴⁸ Ὀδυσσεὺς Ἐλύτης, *Τὰ δημόσια καὶ τὰ ἰδιωτικά*, Ἀθήνα, Ἴκαρος, 1997, σ. 8.

⁴⁹ Ρήγας, *Νέα Πολιτικὴ Διοίκησης*, [Ἐπαναστατικὴ Προκήρυξις], στὸ: Ρήγας Βελεστινλῆς, *Τὰ Ἐπαναστατικά. Ἐπαναστατικὴ Προκήρυξις, Τὰ Δίκαια τοῦ Ἄνθρώπου, Τὸ Σύνταγμα, Ὁ Θούριος, Ὕμνος Πατριωτικὸς*. Ἐπιμ., Δημήτριος Καραμπερόπουλος. Ἀθήνα, Ἐπιστημονικὴ Ἐταιρεία Μελέτης «Φερῶν – Βελεστίνου – Ρήγα», 1994, σ. 15.